

Beszámoló az Életérzés és társadalomkép című téma kutatásáról, 2002-2006 (T037740)

Tudománytörténeti alapok és publikációs háttér

A téma kidolgozása két szociálpszichológia kutatási irány összekapcsolását ígérte: ezek egyike a társadalomról és alkotóelemeiről formált kép vizsgálata, a másik pedig az egyén és/vagy csoport szubjektív belső állapotának feltárása.

Jól dokumentálható, hogy e viszony tanulmányozása hogyan nő ki a **sztereotípiakutatás** történeti alakulásából. A sztereotípiák hosszú időn át („a szociálpszichológia első évszázadának” 20-as éveitől fel egészen a 70-es évekig) egy körülhatárolt fogalmi konstrukciónak mutatkozott, amelyhez egy közismert vizsgálati paradigma tartozott: úgy tűnt, hogy összenőtt az előítélet fogalmával és az előítéletes csoportkép szinonimájával. E fogalom értelmezésében az információfeldolgozási paradigma radikális kognitív szociálpszichológiájának térhódítása hozott fordulatot, amikor is a sztereotípiák, mint megismerési teljesítmény jelent meg, amely jól-rosszul, de szükséges ismereteket tömörít magába az emberek csoportjairól. 2006 tavaszán kiadott kötetben (Hamilton, D., Fiske, S., Bargh, J., 2006, *A társak és a társadalom megismerése*. Szerk. és bev. Hunyady György. Budapest, OSIRIS) összegeztük e szemléleti fordulatnak a történetét, a paradigma eluralkodását a szociálpszichológiában, majd a szociális megismerés kutatásának expanzióját a szociális motiváció és érzelem tárgykörének irányába. A társadalomban, s a társadalom által kitöltött térben és időben való tájékozódás funkciójának alapgondolata kibontható már a sztereotípiakutatás irodalom klasszikusának, W. Lippmannnak az úttörő írásaiból is. A kognitív rendszer szerveződésének ideája, s vizsgálatának kiemelkedő modellje olvasható W. McGuire korszakos jelentőségű műveiben. A témavezető – ebben a sorban hátrább – empirikus eredményeivel és (azokban megjelenő és azokra reflektáló) elméleti felismeréseivel a sztereotípiák rendszerszerű szerveződését a változásokban, a társadalmi-politikai konstellációváltást követő „deduktív” logikát követő átalakulásukban éri tetten (Hunyady, Gy., 2006, *A szociálpszichológia történeti olvasatai*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó).

A téma kidolgozása támaszkodott az élethelyzetekre és társadalmi közállapotokra való érzelmi-gondolati reflexió szakirodalmára is, amelynek kulcsszava a **szubjektív jó(l)lét**. Az ez irányú nemzetközi kutatómunka fontos centruma az amerikai Diener műhely, mely egy, ezen változó mérésére alkalmas, sokoldalú és a nemzetközi összehasonlító vizsgálatokban

széles körben alkalmazott eszközt dolgozott ki (többek között az ELTE szociálpszichológusaink a közreműködésével). Korábban a “Történeti és politikai pszichológia” című kötetben, magyar nyelven is közzé tettük ennek a kutatássorozatnak a legszélesebb nemzetközi kitekintést biztosító eredményeit. Ugyanebben a kontextusban figyelmet érdemelnek azok a kognitív (Schwarz, Wanke és Bless nevéhez köthető) elméleti tételek és empirikus megfigyelések, amelyek a szubjektív jólét változásának megélésével, megítélésével és felidézésével kapcsolatosak. E centrális változó bizonyos aspektusait a szociálpszichológia más címszó alatt is tárgyalja (pl. megelégedettség társas kapcsolatokban és munkaszervezetben, a siker-sikertelenség attribúciója, optimizmus és jövőkép), valamint a pszichológia más ágai is megragadnak a maguk fogalmi apparátusával és értelmezési kereteiben. A megelégedettség, az önértékelés, az optimizmus, a siker szórt magyar nyelvű irodalma általában különleges lehangoltságot tükröz, melynek alakulása és meghatározói további módszeres vizsgálatot érdemel.

A társadalmi közérzet szociálpszichológia szempontból is különösen jelentős összetevője a **társadalmi hierarchia megélése és (legitimításának) megítélése**. Vannak-e társadalmi különbségek, s e különbségek miből fakadnak és mennyire kívánatosak? A társadalmi rendszer elfogadásának-elutasításának alapkérdései ezek, amelyek megválaszolására (az egyéni és társadalmi érdek magyarázatán túltekintve, a szociális identitás és a szociális dominancia teóriákkal vetélkedve) a Jost és Banaji-féle rendszerigazolás elmélet vállalkozott. E szerint a társadalmi viszonyok megélésében és megítélésében is ott munkál – és a társadalom alávetett csoportjaiban az önérdeken és önérzeten felülkerekedik – „az igaz világba vetett hit” (Lerner) motívuma, amely a rendszer stabilitásának társadalmi és személyes igényéből fakad és azt szolgálja. Ez a legitimáló tendencia különböző formában (Fiske), mélységben (Banaji), gyaníthatóan általánosan, mégis egyénileg differenciáltan (Sidanius), az egyéni gondolkodásmódhoz illeszkedve és a társadalmi-politikai nézetekbe ágyazottan (Kruglanski) jelentkezik – amint a szociálpszichológia legfrissebb és az OSIRIS „A szociálpszichológia második évszázada” című sorozatában általunk szinte naprakészen hozzáférhetővé tett publikációi ezt gazdagon dokumentálják. A témavezető saját elméleti-módszertani hozzájárulása e témakör szakmai kimunkálásához – a hazai történeti, rendszerváltó társadalmi, sajátos politikai viszonyokra reflektálva – a **kontraszelekció** pszichológiai fogalmának kidolgozása, szubjektív élményvilágának jellemzése, társadalmilag elterjedt és kifejeződött attitűdjének azonosítása és megragadása. A kontraszelekció társadalmi élménye lényegében ellentettje a rendszerigazolásnak, kritikai viszonyulás a

társadalmi berendezkedéshez, az elégedetlenség érzelmi állapotának összetevője és megnyilvánulása. Széleskörű elterjedtsége óhatatlanul felveti a kérdést, hogy (szituatív vagy változó feltételek között konzekvens módon) milyen politikai nézetekbe ágyazódik, milyen (párt)politikai magatartással társul a (rendszerváltás után mind erősebben) tagolt magyar társadalomban.

A kutatás alapvető változó-rendszere

A társadalmi összkép és a réteg-jellegzetességek vizsgálata során – mint már korábban is, és mint ahogy a kutatás keretében történő adatfelvételt követően is – 1000 fős **országos reprezentatív mintán** kértünk és kaptunk válaszokat. Ugyanakkor a téma beszámolónk lényegét felmutató 2004-es („Elégedettség és világkép”) vizsgálatunk oly módon is a társadalmi különbségek nyomába eredt, hogy a személyes és társadalmi megelégedettség szempontjából markánsan jellegzetes és sajátos nézőponttal rendelkező rétegmintákat is összeállítottunk, felkutattunk, kinagyítottunk, mint a „hajléktalanok”, a „fiatal értelmiségiek” és a „vállalkozók” 150-150 fős **almintája**.

A kutatás fókuszában az „elégedettség” értékelő karakterű érzelmi állapota állt. Megkíséreltük ennek személyes és társadalmi vonatkozásait elkülöníteni és kölcsönviszonyában vizsgálni. E kettő szőtt, egyéni változatokat mutat, ugyanakkor mindkettő társadalmi eloszlása jellegzetes, mindkettő az egyének által elfogadott társadalmi helyzet feltételéből adódik, és azokhoz kötött. A **személyes elégedettség** kibontható mértékével, tartalmi kapaszkodóival, és ezek szerkezeti jellemzőivel a tömeges interjúk számos nyitott és zárt kérdése foglalkozik, e célból adaptáltuk a Diener-féle szubjektív jól-lét mérőeszközt magyar nyelvre és a vizsgálatok kereteibe.

A **társadalmi közállapotok megélésének és megítélésének** vizsgálata az összetettebb feladat, módszertani szempontból is. Ennek kiolvasására lehetőséget kínál, ha feltárjuk, hogy az egyes egyének válaszaiban, és az ezen válaszokból kibomló közvéleményben milyen kép él a) különböző társadalmi kategóriákról és típusokról (ezek között a jellegzetes társadalmi rétegeként azonosított almintákról), b) a társadalmi nagycsoportok viszonyairól (különös tekintettel a társadalmi pozíció és a morális érték kapcsolatára), c) a múlt különböző társadalmi korszakairól, illetve a jövő látni vélt kilátásairól, melyek együtt – mint egy nézetrendszer – gondolai kontextust, történeti háttérrel adnak a mai viszonyok megítélésének,

d) a társadalom életét a múltban, jelenben és jövőben aktívan szervező és formáló társadalmi intézményekről, köztük párt-formában intézményesült politikai szerveződésekről. Ez utóbbiak kijelölik a politikai közélet alapvonalait, és így kapaszkodót kínálnak a vizsgált személyek politikai irányvételének és aktivitásának is. E kérdésfeltevés elvezet bennünket ahhoz a Janus-arcú problémához, hogy a személyes és a társadalmi elégedettség eltérő szintje, tartalma milyen politikai törekvésnek ad tápot, illetve hogy a különböző politikai törekvések, a személyes és társadalmi megelégedettség és elégedetlenség milyen mértékével és tartalmaival társulnak.

A differenciált feladatoknak megfelelően alapvetően a sztereotípiakutatásra kifejlesztett, bipoláris tulajdonságpárokat tartalmazó skálarendszereket alkalmaztunk, illetve a párt-sztereotípiák mérésére általunk már korábban is felhasznált Tagadó értékek skáláját használtuk fel, ami egyébként – fontos szubjektív horgonypontokat is kijelölendő – nemcsak a másokon, csoportokon percipiált értékhierarchia, hanem a saját személyen értékpreferenciák meghatározására is szolgál. E kötött kérdezésre – alább idézett - nyitott és zárt kérdések tágabb körében került sor.

A fent jelzett változó csoportokkal kapcsolatban kiemeljük, hogy az érzelmi töltetű és érzelmeket generáló nézetrendszerekben milyen (változó) kapcsolatban állnak egymással a percipiált társadalmi viszonyok és a helyénvalónak vélt, elvárt, érvényesíteni kívánt társadalmi normák. Ezért is került sor többek között a Kay és Jost-féle Rendszerigazolás Skála, a Sidanius-féle Szociális Dominancia Skála adaptációjára, és a saját fejlesztésű Kontraszelekciós Skála ki- és továbbfejlesztésére és hasznosítására. Jelen beszámolóink a rokon kérdések közé ágyazott mérőeszközökkel nyert tartalmi eredmények jelzésére (és nem a módszertani megállapításokra) koncentrálnak. Ugyanakkor módszertani szempontból is – mind originalitását, mind validáló hozamát tekintve – figyelemre méltó Berkics és Biró közreműködése, kik a (munkahelyi) igazságos elosztás elveinek megítélésével és megtapasztalásával összefüggésében vizsgálták a rendszerigazolás és a kontraszelekció pszichológiai tendenciáit.

Kutatási beszámolóinkban (figyelemmel a 2002 és 2003-as keresztmetszeti képet nyújtó és együttesen a közgondolkodás változásait sejtető országos reprezentatív vizsgálatainkra is) **a 2004-ben** lezajlott, társadalmilag differenciált tömeges interjúk **empirikus anyagát** mutatjuk be. Kiegészítő jelleggel térünk ki azokra a kutatásokra, amelyeket e korábbiakhoz kapcsolódóan a 2006. évi országos választások előtt bonyolítottunk le, amelyek főként a

rendszerlegitimációs/kritikai beállítódás és a politikai pártállás összefüggéseibe adtak alkalmi betekintést. A szerteágazó problematikára vonatkozó eredményeket az alábbi csoportosításban foglaljuk össze (az adott terjedelmi keretek között, kivonatosan): *1. A személyes elégedettség mértéke és összetevői.* Az e téren kiteljesített adattgyűjtés és feltárt társadalmi sajátosságok illusztratív példájaként *1/A, A vállalkozók közérzete és társadalomképe.* Továbbá *2. Az elégedettség látni vélt változásai és társadalmi háttere.* *3. A társadalom percipiált képe, az értékek társadalmi érvényesülésére vonatkozó ítéletek, a kontraszelekció problémája.* *4. Politikai pártállás az érzelmekkel átszínezett társadalmi nézetek tükrében: pártsztereotípiák és a kontraszelekció percepciójának párt-különbségei.*

1. A személyes elégedettség mértéke és összetevői

A szakirodalomban alkalmazott módszerekkel élve közvetlen és közvetett kérdésekkel közeledünk a vizsgálati személyek érzelmi állapotához, helyzetértékeléséhez, megelégedettségéhez. Az országos reprezentatív minta tagjai pillanatnyi hangulatát mintegy egyharmad arányban (36,8%) minősítette jónak, 3,4% kifejezetten vidámnak, 4,6% nyugodtnak. A konvencionális válasz mellett és helyett a minta ötöde (21,8%) nyilvánította pusztán elfogadhatónak hangulatát, 18% tagadta, hogy jó hangulatban lenne, 6,7% állította, hogy feszült hangulatban van és 4,1% számolt be hangulati ambivalenciáról és hullámverésről. A fiatal értelmiségi és a vállalkozói kiegészítő alminták válaszai – várható módon – valamivel kedvezőbbek, a hajléktalan almintái kifejezetten kedvezőtlenebbek voltak. Az országos reprezentatív minta belső szociodemográfiai bontását tekintve a skálakon született kötött válaszok esetében világos és érthető hangulati hierarchia bontakozik ki. Az életkorral csökken, az iskolai végzettséggel – legalábbis a válaszok szintjén – növekszik a jó hangulat. A vidéki városok lakói konzisztensen valamivel kedvezőbb válaszokat adnak mint a községekben élők. Ezzel összhangban alakulnak az alminták hangulati visszajelzései: a fentiekből következően a pályakezdő értelmiségek válaszai relatív a legkedvezőbbek, ettől némileg maradnak el a vállalkozók, és minden várakoznak megfelelően kifejezetten negatívba fordulnak a hajléktalanok ítéletei érzelmi állapotukról. Az örömforrásokra tekintve az országos reprezentatív minta mindenek előtt a gyermekekkel kapcsolatos élményeket, a **családi** együttlét és harmónia pozitívumait hangsúlyozta (megközelítően egyharmad-egyharmad arányban). E mögött marad **munkában** és a munkahelyen elért siker (a minta ötödénél). Ez utóbbi azonban a kiegészítő alminták közül a vállalkozók és a pályakezdő értelmiségiek körében kiugróan megnő, majd eléri az 50%-os részarányt. A kép teljességéhez

hozzátartozik, hogy az országos reprezentatív minta közel harmada (27,3%) arról számol be, hogy az **utóbbi évben semmi** nem okozott számára örömet. Ezen önbemutató szerint ma Magyarországon mindenekelőtt a család kínálhat egyáltalán örömeket, az elkeseredés és a gondok okaként legnagyobb arányban a pénztelenséget, a kis fizetést jelölik meg (31,4%), amihez a vállalkozók esetében magának a vállalkozásnak a nehézségei és anyagi problémái járulnak (szinte azonos részarányban). Emellett a betegség (21,8%) és a személyi-érzelmi veszteségek (10,9%) jelentkeznek, valamint viszonylag számottevő arányban említik a munkahelyi problémákat és munkanélküliséget (14,6%) (ami az alminták közül különösen markánsan, dupla arányban jelentkezik a pályakezdő értelmiségiek között). A kérdezettek mintegy egyharmada általános környezeti gondokról számol be, mindössze 5,2% állítja, hogy semmi sem keseríti el, és semmi nem okoz gondot számára. Alapvetően ezt az összképet árnyalja a vizsgálati személyek szabad és részletes beszámolója arról, hogy milyen gondolatok foglalkoztatják ha rosszkedvű, milyen célokat tűz maga elé és milyen esélyt lát ezek elérésére, mennyiben elégedett saját időgazdálkodásával. Ez utóbbi tekintetében az országos reprezentatív minta legnagyobb tömbje (32,5%) a munkára és munkahelyre fordított időt **sokallja**, a családra való időráfordítást **hiányolja**, keresi a kikapcsolódást és szórakozást, és az önművelés lehetőségeit.

Figyelemreméltó, hogy a vizsgálati személyek céljainak hierarchiájában az anyagi jólét csak köztes helyet foglal el, de megelőzi a szakmai munkahely elismerést, a műveltséget és az élményszerzés örömét. Természetesen a célok hierarchiájának meg van a társadalmi mintázata, amely kiolvasható az országos reprezentatív minta válaszaiból, de kifejezetten evidensé válik a homogén rétegminták válaszaik egybevetésekor. Az anyagi helyzet a hajléktalan céljai között tör – várható és érthető módon – az élre, a fiatal értelmiségiek szerint viszont relatíve háttérbe szorul. E két kitüntetett réteg képviseli egyébként az elégedetlenség két pólusát, a hajléktalanok a legkeserűbbek (és legpesszimistábbak), a pályakezdő értelmiségiek ehhez képest kevésbé nyilvánítják ki, hogy elégedetlenek. A vállalkozó célhierarchiája és megvallott közérzete belesimul az országos minta globális összképébe.

A különböző életterületekkel való elégedettség sztenderd – Diener-féle – mérőeszköze révén morálisan megalapozott és családcentrikus képet festenek **magukról** a vizsgálati személyek, halványabban ecsetelve munkájuk és tevékenységük hatékonyságát és személyes anyagi eredményességét. Ehhez képest is figyelemreméltó, hogy a **társadalmi intézményekhez** fűződő kapcsolatukat és értékelésüket milyen színbe mutatják be. E tekintetben a közélet

különböző területei közül a határok biztonsága és az oktatás színvonala kap pozitív megvilágítást, ettől lényegesen **elmarad a politikai szféra értékelése**, és a 10 fokú skálán csupán 3,42 átlagos skálaértékre tesz szert a közélet tisztasága. A közintézmények közül viszonylag hitelesnek a Magyar Tudományos Akadémia vagy a Köztársasági Elnök tűnik, viszont a legkisebb bizalmat (5 fokú skálán) a politikai pártokba és a parlamentbe vetik (átlagosan 2,30; 2, 64), de ilyen értelemben kevés a hitele a bankoknak és a sajtónak is.

A kérdezettek a korábbi kutatások során is alkalmazott Tagadó Értékek Skáláján hitet tesznek a szociális biztonság, a környezetvédelem és a rend preferenciája mellett, és az országos reprezentatív minta válaszaiban szerényen, de elmarad ezektől a szabadság és a demokrácia értéke. A rétegminták értékhierarchiájában természetesen vannak egyedi vonások (például a vállalkozó alminta kivételként preferálja a szabadságot a szociális biztonsághoz képest), abban viszont – az évtizedes tapasztalatokkal összhangban – a mintaegész megegyezik, hogy a tekintély és a hit az értékrangsor végén szerepel.

1/A Egy illusztratív elemzési tárgy és szempont: A vállalkozók közérzete és társadalomképe

A vállalkozói mintába kerülés kritériuma volt egyrészt, hogy ne egyéni vállalkozók legyenek, hanem cégük legalább 3 főt foglalkoztasson, másrészt, ha a kérdezett kisebbségi tulajdonos, akkor is legyen a vállalkozás teljes működésére rálátása s döntési jogkörrel rendelkezzen.

A 153 megkérdezett személy 82,8%-a 20 főt vagy annál kevesebbet foglalkoztató vállalkozásban tevékenykedik. A vállalkozások majd 10%-a gyártási, termelési tevékenységgel, kb. fele szolgáltatással, s majd 40%-a kereskedelemmel foglalkozik. Mindannyian budapestiek, 60%-uk férfi, s 40%-uk nő. Átlagéletkoruk 37 év, szemben az országos minta 43 évével. A kérdezettek kétharmada 1951 és 80 között született. Iskolázottság szerinti összetétel: 20% szakmunkásképzőt, 41% középiskolát, 22% főiskolát és 16% egyetemet végzett.

A hozzájuk (is) intézett, az érzelmi állapotra vonatkozó első kérdésünk úgy hangzott, hogy „Mi okozott örömet Önnek ebben az évben?” Három **örömteli esemény** megjelölésére volt lehetősége a vizsgálati személyeknek. Mind az országos, mind a vállalkozói minta tagjainak válaszai egyrészt a család, a gyerekek boldogulása, másrészt a munkahelyi-anyagi sikerek említése köré csoportosult. Feltűnő különbség csak a válaszok arányaiban van: míg a vállalkozók 49%-a említette munkahelyi sikert, mint örömforrást, addig az országos reprezentatív minta tagjainak csak 20%-a. Még kirívóbb a különbség a tagadó válaszok

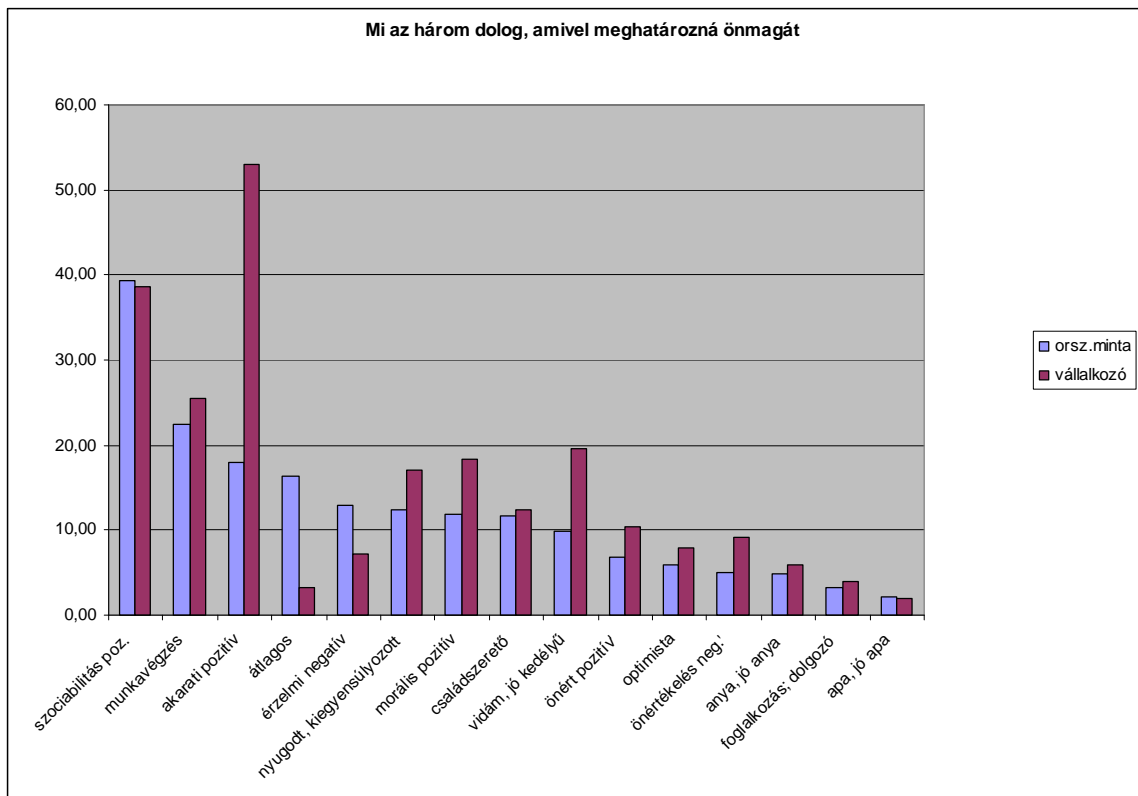
esetében, vagyis – mint fent említettük - jóval többen vannak az országos mintában (27%), akik azt mondják, hogy semmilyen öröm nem érte őket 2004-ben, a vállalkozók közül csak 4% van ilyen. Az anyagiakat, az anyagi gyarapodást egyformán kb. 20%-nyian említették, s ilyen arányban fordultak elő a kérdezettek ill. családtagjaik testi-lelki egészségére vonatkozó válaszok.

A már mondottak szerint rákérdeztünk arra is, hogy mi okozott gondot számukra, mi az, ami elkeserítette őket. Az országos minta esetében 35% anyagi problémákat, pénztelenséget, kevés fizetést említett, ezt követte az egészségügyi problémákkal, betegséggel kapcsolatos gondok 15%-os válaszgyakorisága. Ugyanezen arányban keserítették meg a vizsgálati személyeket a munkahelyi problémák, a szűkebb-tágabb társadalmi környezetükben tapasztalható visszaállások is. A vállalkozók válaszai **három probléma köré** csoportosultak: majd egyharmaduk utalt a vállalkozások nehézségeire, majd egynegyedük társadalmi, szociális, valamint munkahelyi gondokat említett. Feltűnő, hogy betegségről (akár saját, akár családtag vonatkozásában) jóval kevesebben számolnak be, mint az országos mintában szereplők.

Zárt kérdésben három tulajdonságpárt használatunk ötfokú skálával az emberek hangulatának felmérésére, ezek a jó-rossz, a nyugodt-feszült és a vidám-kedvetlen. Mindhárom jellemző esetében a pozitív oldal felé hajlottak a válaszok. A vállalkozók hangulata valamivel jobb, nyugodtabb, és statisztikailag szignifikánsan vidámabb, mint általában az ország lakóié.

A kérdezettek önmagukról kialakított értékítéleteit több oldalról próbáltuk feltárni. Az első egy viszonylag statikus állapotot kísérelt meg rögzíteni, amikor azt kérdeztük, hogy: „Mi az a három dolog, amivel –másokhoz képest- meghatározná önmagát? Kicsoda-micsoda Ön?”

Mind korábbi kutatási tapasztalataink széles körben, visszatérően mutatják, az emberek többsége nem kategóriákban gondolkodik, hanem inkább tulajdonságok, jellemvonások segítségével ad képet magáról.

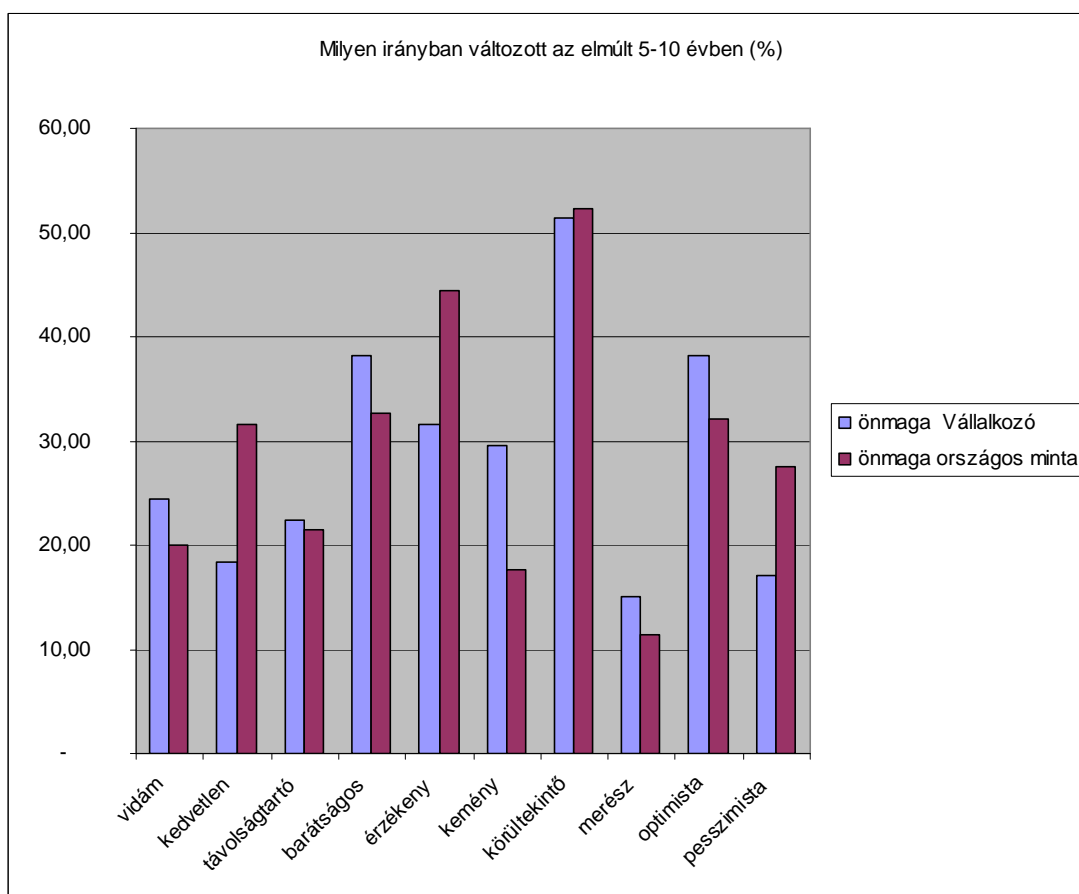

A grafikonon az országos mintán leggyakrabban említett első tizenöt válaszkategóriát tüntettük fel. Jellemzőes, hogy a vállalkozók több mint fele olyan akarat tulajdonságokat tartott fontosnak önmagával kapcsolatban mint: bátor, célratörő, kitartó és fegyelmezett. Az országos mintában 16 százalékos gyakorisággal utalnak arra, hogy nincs bennük semmi különös, olyanok, mint a többiek, vagyis átlagosak. Ez az arány a vizsgált rétegünk esetében mindössze csak 3 százalék.

Összegezve a kapott válaszokat, nincs lényeges különbség abban, hogy mennyire tartják magukat szociálisnak, dolgoznak, szorgalmasnak, családszeretőnek, jó szülőnek, s még optimizmusukban sem különböznek igazán lényegesen. Az országos minta tagjaira jellemző volt a „nem kiemelkedés”, átlagosság, valamint érzelmi állapotuknak olyan negatív vonatkozásainak említése, hogy idegesek, szomorúak, enerváltak. Ezzel szemben a vállalkozók inkább tartják magukat vidámnak, nyugodtnak, kiegyensúlyozottnak, morálisan szilárdnak. Ezt az idealizált vállalkozói önképet egy kissé beárnyékolja, hogy kétszer annyian említeneek közülük negatív önértékelésre utaló jellemzőket, úgy, mint sikertelen, önbizalom nélküli stb.

Az önértékelés dinamikáját próbáltuk tetten érni, mikor azt kérdeztük, hogy maguk a vizsgálati személyek milyen **irányba változtak** az utóbbi 5-10 évben. Öt tulajdonságpárt kínáltunk a

kérdezetteknek, s az volt a feladatuk, hogy megjelöljék, inkább vidámabbak vagy kedvetlenebbek, távolságtartóbbak vagy barátságosabbak, érzékenyebbek vagy keményebbek, körültekintőbbek vagy merészebbek illetve optimistábbak vagy pesszimistábbak lettek. Minden esetben a harmadik válaszlehetőség az volt, hogy nem változtak az adott vonatkozásban.

Mint az ábrából is kitűnik a vállalkozók közül jóval nagyobb arányban nyilatkoztak úgy, hogy vidámabbakká, barátságosabbakká, keményebbeké váltak. Sokkal borúsabb az országos minta válaszokban kibontakozó viszonyítási háttere, melynek tagjai között jóval nagyobb arányban vannak olyanok, akik azt állítják magukról, hogy kedvetlenebbek, érzékenyebbek és pesszimisták lettek. Ez a különbség mindhárom esetben szignifikáns mértékű a két csoport között. Összefoglalva: a vállalkozók nyitottabbnak, s főleg határozottabbnak és célratörőbbnek tüntetik fel magukat, mint az átlag. Viszont ez jó néhányukban együtt jár némi szorongással is. Vizsgált rétegünk mégis a munkához, munkavégzéshez kötődő jellemvonások magukra vonatkoztatásával különülnek el leginkább az országos minta tagjaitól.

Ez utóbbi nyilván összefüggésben áll eltérő életmódjukkal, amiről –ha érintőlegesen is– szereztünk némi információt, amikor feltettük azt a kérdést, hogy mi az amire a kelleténél több illetve a kelleténél kevesebb időt fordítanak. Mindkét mintában azok vannak a legtöbben, akik **a munkát, a munkahelyet** nevezik meg, mint „**túl időigényes**” elfoglaltságot. Ez az országos mintában egyharmad arányú, a vállalkozóiban viszont több, mint kétharmad. Valamivel jobban megoszlik a megnevezett tevékenységek említési gyakorisága arra válaszolva, hogy miben szenvednek hiányt. Országosan mintegy 19% a mozgást, az egészségmegőrzésre fordított időt kevesli, amit a családdal való foglalkozás és a tanulás, művelődés időrendjükbe való illesztésének hiánya követ (14 ill. 10%). Míg az országos minta egyötöde úgy nyilatkozik, hogy mindenre jut ideje, a vállalkozók körében ez az arány még a két százalékot sem éri el. Egyharmaduk a családdal való foglalkozásra, 15% pedig a szórakozásra, kikapcsolódásra, valamint a saját magukra fordítható időt kevesli.

Láthattuk, hogy az egészség, betegség témaköre, mind az önkép, mind az életmód vonatkozásában spontán felmerült a válaszadókban. Egyik kérdéscsoportunk konkrétan erre a területre irányult, vagyis, hogy hogyan érzik magukat fizikailag, vannak-e betegségeik, járnak-e orvoshoz, szednek-e gyógyszert. A válaszok azt mutatják, hogy a vállalkozók közül jóval többen mondják, hogy jól érzik magukat fizikailag, sőt 37%-uk nagyon jól (ez az arányszám az országos mintánál mindösszesen csak 23%), s csak harmad annyian érzik magukat rosszul. A reprezentatív mintának majdnem fele küzd egészségügyi problémával (főleg szív- és érrendszeri, valamint mozgásszervi), míg rétegmintánk kérdezettjeinek csak 30%-a, kétségtelen azonban, hogy emésztőrendszeri betegségek tekintetében relatíve megelőzik az ezerfős mintát. Összességében az országos minta tagjai közül kétszer annyian járnak orvoshoz, mint a vállalkozók, s a gyógyszer fogyasztás esetében is hasonló az arány.

A szubjektív jólét, a személyes elégedettség kutatói többnyire számba veszik és egymásra vonatkoztatják a belső (pszichológiai) és a külső (társadalmi) tényezőket. A fókuszba állított rétegünk esetében különösen érdekes lehet, hogy viszonylagosan jobb közérzetük, megküzdő beállítottságuk életszemléletük milyen összefüggést mutat a társadalmi igazságosságról és a kiválasztódásról vallott nézeteikkel.

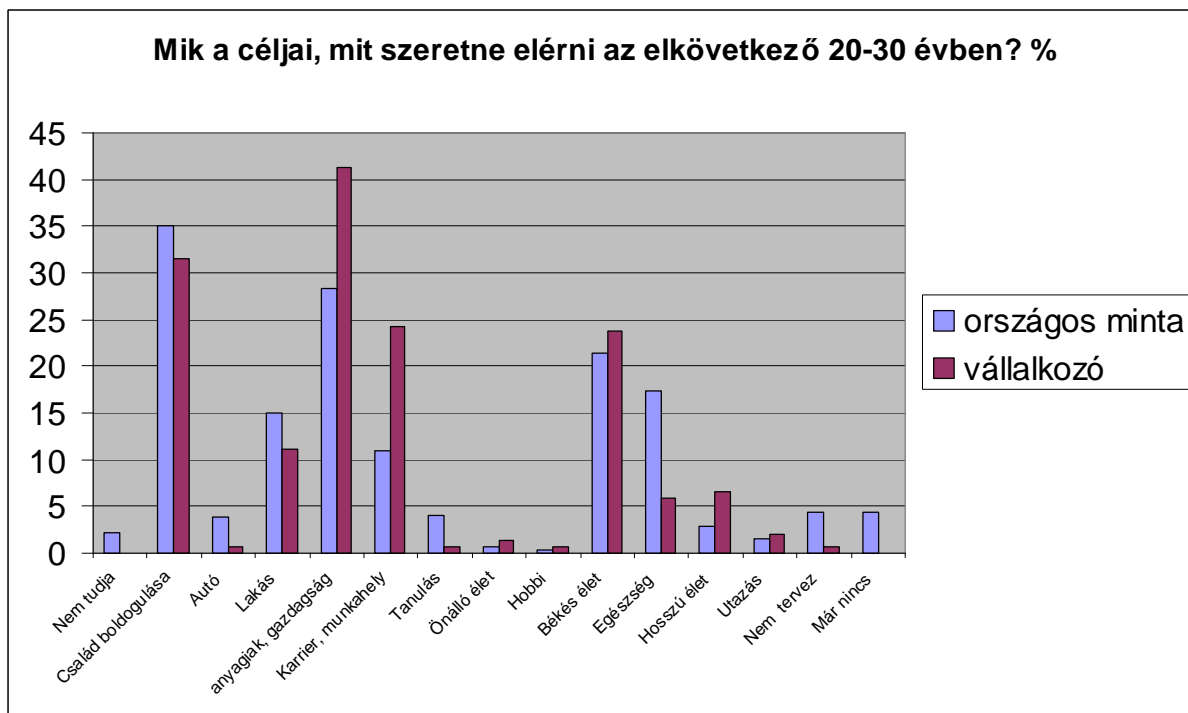
Kontraszelekciós skálán nyert eredmények, 2004

	átlagok			rangsorok		
	vállalkozó	hajléktalan	országos minta	vállalkozó	Hajléktalan	országos minta
1. Soha ilyen elégedett és bizakodó nem voltam mint manapság.	3,93	2,36	3,19	15	17	17
2. A mi életünk során mindig minden csak egyre rosszabb.	3,78	5,05	4,23	16	10	13
3. Nem azok élnek jól és azok megelégedettek, akik ezt megérdemelik.	4,99	5,9	5,37	4	2	7
4. Nem azok nélkülöznek és azok veszítik el az életkedvüket, akik erre rászolgáltak.	4,91	5,75	5,33	5	4	8
5. Az ember azt hinné, hogy már nem lehet rosszabb, de mégis egyre tovább süllyed a társadalom.	4,48	5,52	5,25	11	8	9
6. Nincs igazság a Földön.	4,87	5,65	5,47	6	6	5
7. Végül mégiscsak az jár jól, aki megdolgozik érte.	4,64	3,92	4	9	13	15
8. A gazdagok gazdagodnak, a szegények csak szegényednek.	5,35	6,21	6,05	1	1	1
9. Ha megvakarod egy gazdag ember múltját, akkor biztos van benne valami disznóság.	5,15	5,85	5,8	2	3	3
10. Aki tisztességes, az szegény marad	4,18	5,04	5,17	13	11	10
11. Van, amikor igazságos és jogos az emberek és rétegek közötti különbség.	4,14	3,31	4,17	14	15	14
12. Az eredeti gondolkodású, bátor és munkabíró emberek a gazdasági verseny győztesei.	4,82	4,32	4,51	7	12	12
13. Ki minél magasabban van, annál inkább visszaél a helyzetével	5,14	5,74	5,88	3	5	2
14. Gyönyörködni tudok a gazdag, boldog és szép emberekben	2,79	2,2	2,91	18	18	18
15. Bele kell nyugodnunk, hogy vannak emberek, akik kiszorulnak a társadalom perifériájára	3,23	2,54	3,63	17	16	16
16. A munkakerülő alkoholisták nem érdemelnek jobb sorsot, mint ami osztályrészül jut nekik.	4,34	3,83	4,68	12	14	11
17. Aki felül van, az mindig lenézi a másikat.	4,53	5,53	5,42	10	7	6
18. Az kerül felülre, aki túljár a többiek eszén.	4,7	5,46	5,48	8	9	4

A Kontraszelekciós Skálán mért eredmények azt tükrözik, hogy mind az országos, mind a vállalkozó minta erőteljes fenntartásokkal él a társadalmi kiválasztódás mechanizmusaival és eredményeivel szemben. A kiemelkedőkkel szembeni igen erős fenntartás azonban az esetek többségében szignifikánsan alacsonyabb szintű a vállalkozóknál, mint a reprezentatív mintánál.

Ez utóbbi egészében véve – úgy tűnik - kevésbé hisz abban, hogy nálunk az emberi teljesítményen, a munkán múlik a boldogulás. Ezt különösen jól illusztrálja annak az itemnek az elfogadási-elutasítási mértéke, mely úgy hangzik: „Végül mégiscsak az jár jól, aki megdolgozik érte.” Ugyanakkor mindkét vizsgált csoport elutasítja, hogy a társadalom perifériájára szorult emberek helyzetébe bele kellene nyugodni. Ennek némileg ellentmond, hogy a vizsgálatban alkalmazott Szociális Dominancia skálán mért eredmények a visszatetsző viszonyokba való kényszerű beletörődés jeleit is mutatják. Ennek ellenére mindkét mintánk esetében 8% alatt van azok aránya, akik kétségbe vonják, hogy mindig is voltak, lesznek uralkodó és alávetett társadalmi csoportok. A társadalmi egyenlőtlenség súlyát az országos minta a vállalkozókhoz képest inkább kiemeli, és ezért nyilvánvalóan a társadalom mechanizmusait okolja.

Végül vizsgáltuk azt is, hogy az egyének önmagáról és a társadalmi viszonyokról alkotott véleményeinek, nézeteinek tükrében milyen törekvések élnek az emberekben, milyen célok elérését tűzték ki maguk elé, s ezek megvalósításáért mennyire tartják önmagukat, illetve a társadalmi környezetet felelősnek.

Az ábrán jól látható, hogy a vállalkozók kiemelkedő arányban jelölik meg az anyagi célokat, és munkahelyi sikereket célként, szemben az országos mintával, melynek tagjai között a család boldogulása az elsődleges törekvés, s jóval nagyobb arányban vannak közöttük, akik az egészség megőrzését említik a fontos célok között. A két csoport abban különbözik, hogy a

vállalkozók kitűzött céljainak megvalósítása inkább egyénfüggő, saját tetteket kíván, míg az országos minta tagjai vágyakra utalnak, amelyek elérése kevesebb egyéni erőfeszítést igényel. E kontextusban nem meglepő, hogy a vállalkozók szerint a célok elérése nagyobb mértékben függ az elhatározástól és ambíciótól, mint a körülmények hatalmától és a sorstól.

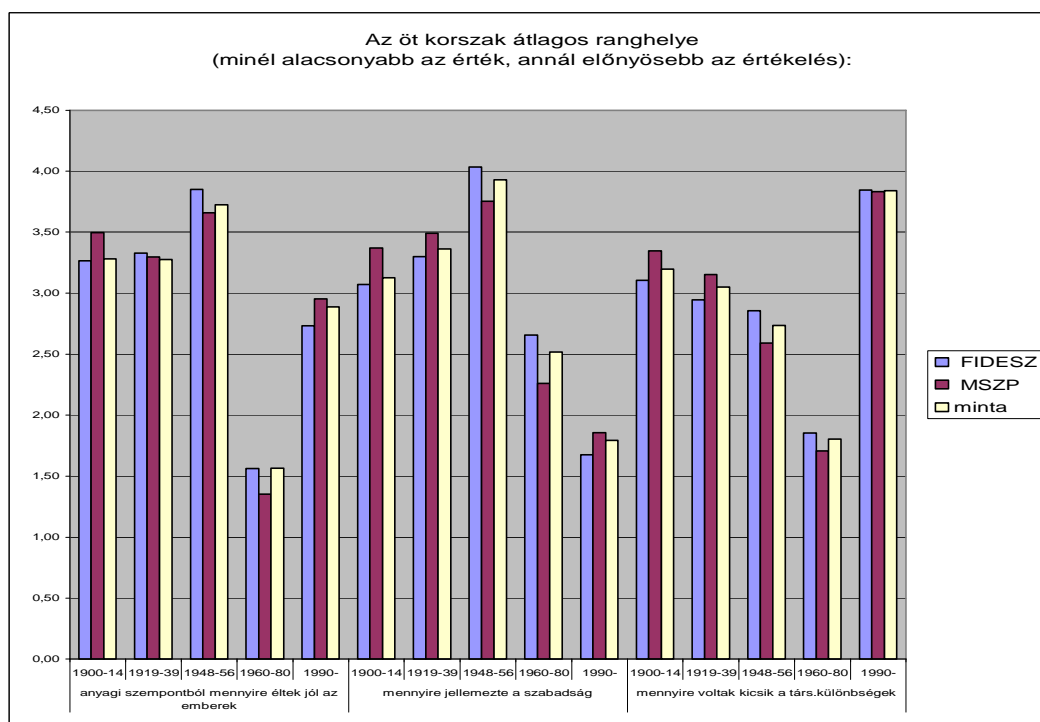
Összefoglalva elmondhatjuk, hogy vizsgálatunk feltárt olyan specifikumokat, melyek a vállalkozók lelki és fizikai közérzetét, a társadalom igazságosságáról alkotott véleményét jelenítik meg. Úgy tűnik a vállalkozói szerep mögött több akaraterő, elhatározás és ambíció húzódik meg, mely optimistább, nyitottabb ill. könnyedebb személyiséggel párosul, és oly világfelfogás, hogy a boldogulásuk minden társadalmi igazságtalanság, s visszahúzó erő ellenére elsősorban tőlük függ. Ez az aktívabb világszemlélet viszont együtt jár a gazdagság iránti vággyal, sikertelenségtől való félelemmel, a munka okozta fáradtsággal, s túlhajszoltsággal.

2. Az elégedettség látni vélt változásai és társadalmi háttere

Kutatásunk fontos szemléleti és módszertani újítása, hogy az elégedettségre vonatkozó ítéleteket egymásra vonatkoztatva, történeti és társadalmi összefüggésben kívánja megragadni. Ennek a törekvésnek a jegyében szerepelt a vizsgálatban az a kérdés, hogy három különböző szempontból a 20. század markáns történeti szakaszait hogyan értékelik a vizsgálati személyek. A történeti köztudatot vizsgáló korábbi tanulmányaink logikáját és módszertani példáját követve öt, időben körbehatárolt szakaszt metszettünk ki a 20. század történetéből, és ezek rangsorolását kértük a szerint, hogy a) anyagi szempontból mennyire éltek jól az emberek, b) mennyire jellemezte azokat a szabadság, c) mennyire voltak kicsik a társadalmi különbségek ember és ember között. E megítélési szempontok kiválasztására azért került sor, hogy révükön, az egykor élt emberek helyzetének és élményeinek fontos dimenzióit azonosítva megtudjuk, hogy a vizsgálati személyek szerint mely vonatkozásban milyen lehetett az emberek társadalmi közérzete, és e tekintetben milyen a történeti változások fejlődési iránya.

		átl.	rang
anyagi szempontból mennyire éltek jól az emberek	1900-14	3,28	3,5
	1919-39	3,28	3,5
	1948-56	3,72	5
	1960-80	1,57	1
	1990-től	2,89	2
mennyire jellemezte azokat a szabadság	1900-14	3,13	3
	1919-39	3,36	4
	1948-56	3,93	5
	1960-80	2,52	2
	1990-től	1,79	1
mennyire voltak kicsik a társadalmi különbségek ember és ember között	1900-14	3,20	4
	1919-39	3,05	3
	1948-56	2,74	2
	1960-80	1,80	1
	1990-től	3,84	5

A válaszokból kitűnt, hogy a vizsgálati személyek különösen kedvező képet festenek az 1960-1980 közötti időszakról, a Kádár-korszak jellegzetes évtizedeiről, mind az anyagi jólét, mind a társadalmi egyenlőség tekintetében. A megelőző periódusokhoz képest viszonylag jó 1960-1980 megítélése a szabadság tekintetében is, különösen kiemeli ennek pozitívumát a Rákosi korszaknak címkézhető 1948-1956-os időszak megítélése, mely az összes közül a legnegatívabb volt. Korábbi vizsgálataink eredményeivel érdemben egybevetve az értékelő ítéletekből kiolvasható fejlődésvonal, mely szerint a) a 20. század első két szakasza a homályba vész, de viszonylag negatív, b) markáns különbséget tesznek, sőt a legkiáltóbb ellentétet látják az emberek a Rákosi-rezsim és a Kádár-korszak között, mind az anyagiak, mind a szabadság tekintetében. Szemükben e periódusok közössége a társadalmi egyenlőségre való törekvésben mutatkozik meg, ami szintén a Kádár-korszakban tűnt eredményesebbnek. Ezen ismerős történeti összkép jelen kutatásunk szempontjából különösen annyiban érdekes, hogy azt tisztázzuk: a rendszerváltás utáni – jelen – periódus milyen viszonylagos helyet foglal el a látni vélt fejlődésmentben, és sajátosan a közvetlen megelőző Kádár-korszakhoz képest. E tekintetben a három megítélési szempontból lényegesen eltérő értékelés születik. Míg szabadság tekintetében a rendszerváltó Magyarország megelőzi a Kádár-kort, addig anyagi vonatkozásban mögé szorul, a társadalmi különbségeket nézve pedig drámai fordulatot tükröz, hogy míg a Kádár-korszak az első az öt periódus közül, az 1990-el kezdődő periódus az utolsó lesz az összesek közül.

Összhangban az elmondottakkal, a nyitott kérdésekre adott válaszok is a Kádár-korszak értékeit emelik ki, ezáltal kontrasztos képet nyújtva a jelen viszonyairól. Arra a kérdésre, hogy „ön szerint általában véve melyik volt a legjobb időszak (korszak) hazánk történetében a 20 század eleje óta”, az országos reprezentatív minta 54,5%-a egyértelműen a ’60-as-’80-as éveket jelöli meg, míg e minőségben a rendszerváltás 4,8%-ban, a ’90-es évektől kezdődő periódus 8,4%-ban szerepel. A méltányolt szempont, az értékelés érve a létbiztonság 34,8%, a tervezhető stabilitás 4,9%, a gazdasági fejlődés 8,3%, illetve az anyagiakban megnyilvánuló előnyök 17,6% voltak. Ehhez képest a békesség, nyugodt élet 7%-ban, a szabadság és demokrácia 4,9%-ban merül fel, mint az értékelés motívuma. Nagyobb a kérdezettek bizonytalansága a tekintetben, hogy a 20. század mely időszaka volt a legrosszabb. Figyelemreméltó, hogy a kötetlen válaszok legnagyobb csoportja a mostani, ’90-es évektől kezdődő perióduskora vonatkozik 25,2%, illetve a rendszerváltást emlegeti fel 6,8%. Ehhez csak a háborús évek, a világháborúk közelítenek (22,5%), elmaradnak ettől az ’50-es évek, a Rákosi-korszak, 11,4%, és a második világháborút követő koalíciós időszak 2,6%. A Kádár-korszakot, mint történeti mélypontot mindösszesen 2,5% jelöli meg. Szemléletbeli szempontból jelentős, hogy e nehéz periódusok elmarasztalásának mi a megjelölt oka: mindenekelőtt a

létbizonytalanság (26,3%), melynek fogalmi köréhez közel áll a szegénység, éhezés (10,8%), a munkanélküliség (8%), az elnyomott gazdasági helyzet (7,3%), természetesen felemlégetik a háborús veszteségeket (18%), a politikai elnyomást, üldözést (11,2%) is.

Itt jegyzendő meg, hogy a különböző rétegminták között – amint erre már érintőlegesen kitértünk - vannak e tekintetben is megnyilvánuló nézetkülönbségek, így a Kádár-korszak kultusza (75,3%), és a rendszerváltás utáni Magyarország elmarasztalása (58,1%) leginkább a hajléktalanokra jellemző, a fiatal értelmiségiek méltányolják a legkevésbé a Kádár-korszakot (22,8%), és különösen elmarasztalóak a háborús időszakokkal (44,5%) és az '50-es évekkel (14,6%) szemben. A vállalkozók értékelései erősebben szórnak, ennek egyik szembeötlő mutatója, hogy a '90-es évektől kezdődő jelen periódust 21% a legjobbnak, 20,3% a legrosszabbnak minősíti.

A történeti viszonyítási kerethez hozzátartozik a skálákon arra adott válasz, hogy „milyen irányban változtak az emberek – a környezetében – az utóbbi 5-10 évben? Milyenek lettek?” Több felkínált megítélési szempontból a kérdezettek nem láttak változást, ám a 60%-ot is meghaladja az országos reprezentatív mintában azok aránya, akik szerint az emberek elégedetlenebbek lettek (74%), kedvetlenebbek (64%), távolságtartóak (63%) és agresszívebbek (60,8%), és közelít ehhez az arányhoz azok gyakorisága, akik környezetüket az utóbbi 5-10 évben mindinkább pesszimistának látják (57,1%). Ez a tendencia különösképpen felerősödik a hajléktalanok csoportjában, akik e kritikus pontokról még egyöntetűbben nyilatkoznak, megtevézve azzal, hogy az emberek mindinkább megbízhatatlanok (63,3%), és viszonylag nagy számban tartanak attól, hogy mind becstelenebbek lettek (38,4%). A vállalkozók aktuális rendszerkritikája minden ponton visszafogottabb, így számottevően kisebb arányban tartják az utóbbi 5-10 évben kedvetlennek az embereket (47,2%).

A történeti vonatkozású kérdések között szerepelt olyan – percepció vonatkozású – is, hogy „kik tartják nagyra a rendszerváltoztatás utáni '90-es éveket”. Az országos reprezentatív minta legsúlyosabb véleménycsoportjai szerint e tekintetben a gazdagok (28,5%), a politikusok (24,9%), és általában akik jobban élnek (10,9%) állnak az első helyeken, ők a rendszerváltás haszonélvezői. Csoportközi – kényszer – összehasonlításokkal élve a vizsgálati személyek zöme úgy látja, hogy jelenleg Magyarországon jobb a helyzete a városiaknak, mint a falusiaknak (77%/12%), a vállalkozóknak, mint a fiatal értelmiségieknek (76%/17%), a

szakmunkásoknak, mint a mezőgazdaságban dolgozóknak (65%/13%), a vállalkozóknak, mint a tudósoknak (53%/33%), különösen megoszlanak viszont a vélemények, hogy a bankárok vagy a politikusok vannak-e jobb helyzetben (38/29%, és 30% egyenlőnek tartja e két kategória pozícióját). A nemek tekintetében nem ennyire kiegyenlített a helyzet, általában a férfiak pozícióit ítélik jobbnak (56/8%, és 35% tartja ugyanolyannak).

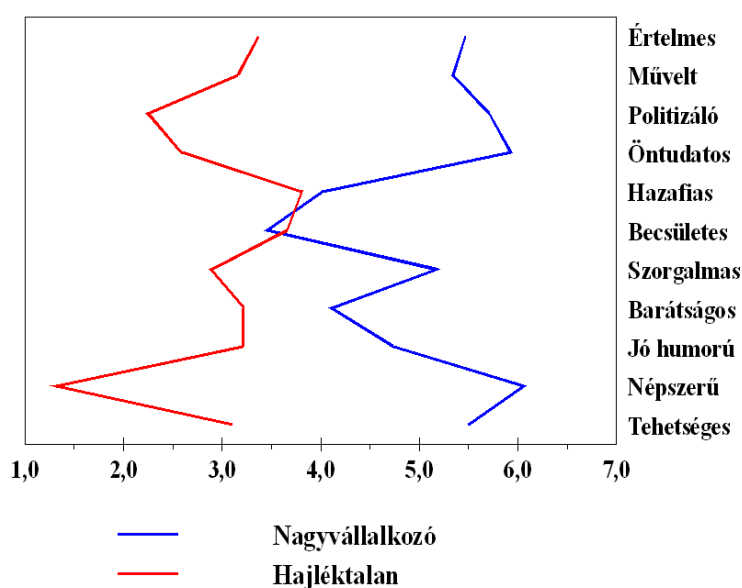
Koherens a vizsgálati személyek véleménye a tekintetben, hogy a különböző társadalmi csoportok mennyiben lehetnek elégedettek helyzetükkal a mai Magyarországon. A látni vélt előnyök, és az ezzel járó elégedettség csúcspontján a politikusok állnak, jó a helyzete a vállalkozóknak is, és az ellenponton a sort a nyugdíjasok és különösképpen a hajléktalanok zárják. Megállapítható, hogy a rendszerváltás nyertesei és vesztesei, a politikai gazdasági elit és a társadalomból visszavonulók és kiesettek szembeállítás mellett a köztudatban még élnek remiszscenciák. A szellemi-értelmiségi foglalkozású csoportok előnyeivel és elégedettségeivel kapcsolatban, így a látni vélt rangsorban elől állnak az orvosok, tudósok, viszonylag jó helyzetet foglalnak el még a fiatal értelmiségiek is. Különbséget látnak a települések jellege szerint (a városiak javára) és a nemek között (a nők kárára).

			átlag	rang
A15.1	fiatal értelmiségiek		6,38	6
A15.2	nyugdíjasok		10,48	13
A15.3	szakmunkások		7,83	9
A15.4	férfiak		7,77	8
A15.5	vállalkozók		3,93	3
A15.6	rendőrök		6,28	5
A15.7	tudósok		4,56	4
A15.8	hajléktalanok		13,24	14
A15.9	nők		9,08	10
A15.10	mezőgazdaságban dolgozók		10,22	11
A15.11	városiak		6,98	7
A15.12	orvosok		3,83	2
A15.13	politikusok		2,06	1
A15.14	falusiak		10,46	12

3. A társadalom percipált képe, az értékek társadalmi érvényesülésére vonatkozó ítéletek, a kontraszelekció problémája

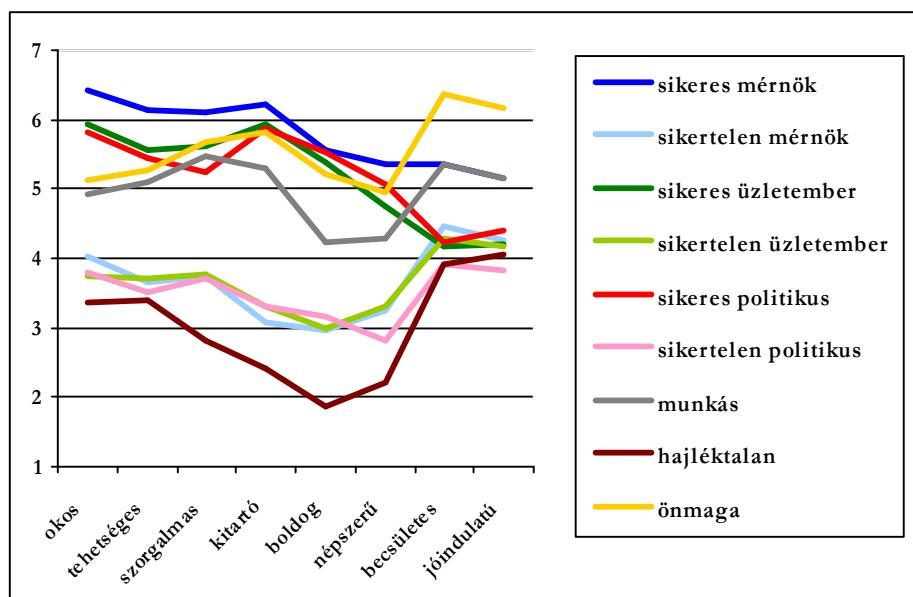
A sztereotípiakutatás általunk képviselt iránya abból az előfeltevésből indul ki, és arról halmoz fel empirikus bizonyítékokat, hogy a társadalmi csoportokra vonatkozó sztereotípiák – bizonyos értelemben – az átfogó társadalomkép mozaik darabjai. Ebben az értelemben a sztereotíp csoportjellemzések – különösen együtt és egymásra vonatkoztatva kifejezik a személyek és a közgondolkodás társadalmi képét. Ennek a kérdésnek a szisztematikus vizsgálata keretében folytattuk annak a módszeres tanulmányozását, hogy a társadalmi hierarchiában különböző pozíciót elfoglaló kategóriák értékelése hogyan alakul: leképezi-e a hierarchikus különbségeket, illetve mennyiben differenciált a hatékonyságot, a szociabilitást, valamint a moralitást érintő ítéletek tekintetében. Ha a társadalmi kategóriák globális értékelése teljesen megfelel a társadalmi hierarchiának, azzal párhuzamosan alakul, akkor a társadalomkép igazolja a társadalmi berendezkedést. Ha viszont az értékelés általános nivójából a morális megítélés kiszakad, sőt azzal ellentétes, akkor – legalább látens módon – a vizsgált személyek a kontraszelekció kritikus szemléletében osztoznak. Ennek jellegzetes példaként tártuk fel a „nagyvállalkozó”, és a „hajléktalan” köztudatban élő jellemzésének viszonyát.

A "nagyvállalkozó" és a "hajléktalan" egymásra vonatkoztatott jellemzése

Mint látható a kérdezettek 100 fős egyetemista mintája a „nagyvállalkozót” szellemi kapacitások és szociabilitás tekintetében többre tartja mint a „hajléktalan”, ugyanakkor –és ez a kritikus pont – morális szempontból az értékelés általános szintjével dacolva mégis csak a „hajléktalan” tekinti különbnek. E kettős jellemzésben megmutatkozik az a szemléleti nézőpont, hogy a társadalmi siker és előny nem az erkölcsi fölényből fakad, és nem is vezet morális fölényre. 2004-ben az országos reprezentatív mintán vizsgálva a kérdést azt tapasztaljuk, hogy a „vállalkozó” átfogó kategóriájának értékelése minden ponton kedvezőbb a „hajléktalan” megítélésénél (különösen így van ez akkor, ha nem időzünk el annál a problémánál, hogy a kategória képében kiemelkedő „anyagias” vonás az a mai közfelfogásban pozitívum-e, értéksemleges vagy éppen negatívumnak számít). A legkisebb eltérés most is morális tekintetben mutatkozik a „vállalkozó” és a „hajléktalan” két kategóriája között, de ez alkalommal, itt már nem fordul át az értékelő különbség, nem kerekedik felül az alsó, kiszolgáltatott kategória az előnyös helyzetben lévő sikeresebb társadalmi csoporton. A „vállalkozó” tulajdonságprofiljában az (anyagi) célratörés, kitartás, lelemény dominál, mindkét kategória leírásában viszonylag háttérbe szorul az elégedettség: e kulcsváltozónk szempontjából a társadalmi hierarchia két nagyon különböző pontját elfoglaló kategória leírása egyaránt elégedetlenséget jelez.

Kutatásunk ez irányba elmélyedve keresett választ arra, hogy a szociális kategóriába tartozás, a társadalmi hierarchiában elfoglalt presztízs kimutatható hatását az értékelésre és jellemzésre mennyiben színezi át, erősíti fel vagy mérsékli, hogy a jellemzendő céltárgy mennyire sikeres. A **siker-sikertelenség dimenziójának** bevezetésével közelebb jutunk annak megválaszolásához, hogy a vizsgálati személyek – akár látens – véleményalkotásában mi a társadalomban elért siker látni vélt előfeltétele, minősített tartalma.

Az összképből kiolvasható, hogy a siker-sikertelenség – különösen a hatékonyságot befolyásoló, kifejező tulajdonságok vonatkozásában – markáns különbséggel jár a kategória jellemzéseiben, például egy olyan kategória esetében, mint a mérnök, üzletember vagy politikus. Ugyanakkor morális vonatkozásokban – becsületesség, jóindulat – a vizsgált személyek szerint minimális a sikeres és a sikertelen politikus közötti különbség, sőt az üzletember esetében szerény mértékben bár, de a sikertelen tűnik erkölcsösebbnek. A társadalmi kategóriák hierarchiája **részlegesen tükröződik** a társadalmi kategóriák jellemzésében, egészében véve a mérnök áll a csúcson és a hajléktalan kapja a legnegatívabb jellemzést. A munkás kategóriája közbülső helyet foglal el, és éppen morális szempontból eléri a mérnök értékelését, és meghaladja – ezek sikerességétől függetlenül – az üzletember és a politikus látni vélt értékét. A kérdezettek önjellemzése morális vonatkozásban – társadalmi kategóriákhoz képest rendre mind – kiemelkedő, míg az üzletember és politikus megítélése alig differenciáltan visszafogott (a sikertelen politikus becsületesség tekintetében a hajléktalannal áll egy nívón, míg a jóindulat tekintetében attól is elmarad). A gazdag empirikus anyag alapján további elemzésre érdemes adatainkból tehát részlegesen kitűnik a siker és a hierarhikus viszony igazolása, ugyanakkor **morális megítélés** tekintetében meglehetősen általános a **fenntartás és a kétely**, különösképpen vonatkozik ez a plurális demokrácia és a piacgazdaság olyan domináns figuráira, mint a politikus és az üzletember. Az eredmények további árnyalt értelmezése szempontjából lényeges információkat nyújt a szóban forgó kategória-jellemzések – tulajdonság átlagból számított – értékelésének korrelációs matrixa, amelyben csak a szignifikáns korrelációkat ($p < 10$) tüntettük fel.

	Sikeres mérnök	Sikeres üzletember	Sikeres politikus	Sikertelen mérnök	Sikertelen üzletember	Sikertelen politikus	Munkás	Hajléktalan	Önmaga
Sikeres mérnök	-								
Sikeres üzletember	,93	-							
Sikeres politikus	,81	,96	-						
Sikertelen mérnök		-,53	-,68	-					
Sikertelen üzletember		-,57	-,73	,98	-				
Sikertelen politikus				,87	,85	-			
Munkás				,59	,69	,76	-		
Hajléktalan			-,61	,95	,96	,86	,63	-	
Önmaga		-,54	-,66	,61	,71	,65	,72	,63	-

A kontraszelekcióra vonatkozó kutatásaink egy másik vonulata- mint erre kitértünk – skála itemeket kínált az országos reprezentatív minta tagjainak, ha az itemeket itt most az elfogadást kifejező átlag magassága szerint rendezzük sorba, akkor az eredmények – mint 2002-ben, és 2003-ban és 2004-ben – **2006-ban is** egy **elégedetlen és pesszimista** összképet tükröznek.

A Kontraszelekciós Skálán 2006-ban kapott eredmények: itemek az elfogadás-elutasítás sorrendjében

<i>Tételek (az átlagok csökkenő sorrendjében)</i>	<i>Átlag</i>
A gazdagok gazdagodnak, a szegények csak szegényednek.	5,93
Tanult és gazdag családba születni behozhatatlan előny.	5,72
Ki minél magasabban van, annál inkább visszaél a helyzetével	5,71
Ha megvakarod egy gazdag ember múltját, akkor biztos van benne valami disznóság	5,62
A siker itt nem a munkától, hanem a kapcsolatoktól függ	5,61
Nincs igazságos verseny se a gazdaságban, se a politikában	5,42
Aki felül van, az mindig lenézi a másikat	5,28
Nem azok élnek jól és azok megelégedettek, akik ezt megérdemlik	5,23

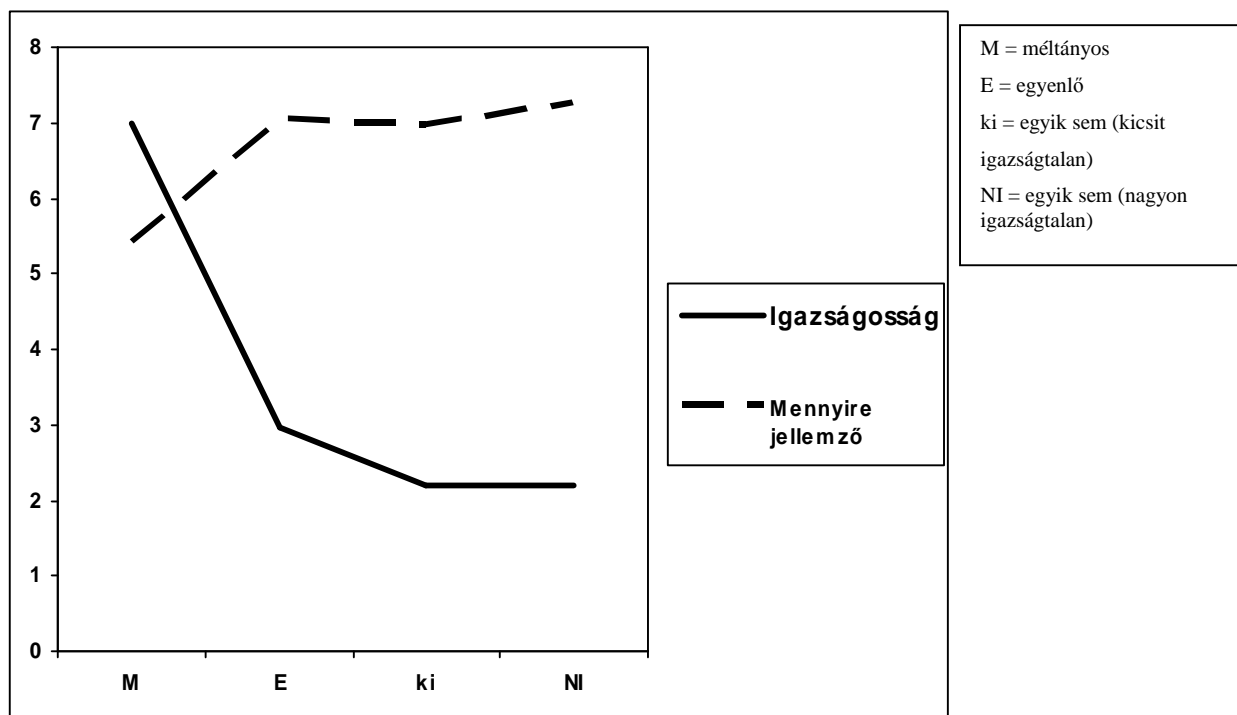
Tételek (az átlagok csökkenő sorrendjében)	Átlag
Az kerül felülre, aki túljár a többiek eszén.	5,22
Aki tisztességes, az szegény marad.	5,17
Nem azok nélkülöznek és azok veszítik el az életkedvüket, akik erre rászolgáltak	5,15
Az ember azt hinné, hogy már nem lehet rosszabb, de mégis egyre tovább süllyed a társadalom	4,91
A káosz csak egyre nő ebben az országban.	4,83
Soha ilyen elégedett és bizakodó nem voltam mint manapság.	3,35
Az emberek többsége ma sokkal optimistább, mint volt valaha	3,35
Gyönyörködni tudok a gazdag, boldog és szép emberekben.	3,10

A Kontraszelekció Skálát tartalmi szempontból kiemelkedően jól reprezentáló itemek és a rendszerigazolás Kay és Jost kifejlesztett Rendszerigazolás Skálája között kiemelkedően szignifikáns ($p < 0,01$) a **negatív korreláció**, ami azt jelenti, hogy a társadalomkritikára hajló közvéleményben a kontraszelekció alaptételeivel különösképpen egyetértők, elvi-általános szinten sem hajlanak a társadalmi berendezkedések igazolására. Megjegyzendő, hogy a szociálpszichológia szakirodalomban kiemelkedően nagy mintán végrehajtott mérésünk tanúsága szerint a rendszerigazolás és az Igaz Világba vetett Hit indexei között a kapcsolat rendkívül **szoros** ($r = .552$, $p < 0,01$).

A megtapasztalt és a normatívan elvárt viszonyok kimondott-kimondatlan kapcsolatának nyomába eredt a 2006-ban Berkics és Bíró, aki 8 hipotetikus helyzet megítélését kérte 95 vizsgálati személytől. A szituációk leírásában szerepelt maga a vizsgálati személy és egy munkahelyi társa, végzett munkájuk és a kapott fizetésük mértéke, valamint az az információ, hogy az adott helyzetben maga a résztvevő vagy a kollégája kerül-e előnyösebb helyzetbe.

A résztvevő nézőpontjából	Méltányos de egyenlőtlen	Egyenlő de méltánytalan	Egyik sem (kicsit igazságtalan)	Egyik sem (nagyon igazságtalan)
Ő jár jobban	+ munka + pénz	– munka = pénz	= munka + pénz	– munka + pénz
Kolléga jár jobban	– munka – pénz	+ munka = pénz	= munka – pénz	+ munka – pénz

Mint e vázlatos bemutatásból kitűnik, a fizetés-elosztás lehetett a) a munka teljesítménytől függetlenül egyenlőtlen, b) a munka teljesítménytől függetlenül egyenlő, c) az azonos munkateljesítmény mellett egyenlőtlen, d) a munka teljesítménnyel kifejezetten ellentétben egyenlőtlen (azaz kontraszelektív módon igazságtalan). Mint az eredményeket sommásan összegző tábla mutatja, a vizsgálati személyek világos megkülönböztették, hogy mely szituáció **milyen mértékben igazságos**, ugyanakkor úgy ítélték meg, hogy Magyarországon a legigazságosabb, a méltányos helyzet fordul elő a legritkábban, és a **leggyakoribb a nagyon igazságtalan, kontraszelektív szituáció**.

Az igazságosság és gyakoriság közötti összefüggés egy szignifikánsan erős negatív korreláció ($r=-.338$; $p<.0,01$). Mint az alábbi táblázatból kitűnik, ez az általános együttjárás nem az egyes szituációk megítélésén, hanem a szituációk megítélésének különbségén alapul.

	Méltányos de egyenlőtlen	Egyenlő de méltánytalan	Egyik sem (kicsit igazságtalan)	Egyik sem (nagyon igazságtalan)	Összesen
Ő jár jobban	-,215*	n.s.	n.s.	n.s.	-,368**
Kolléga jár jobban	n.s.	n.s.	-,234*	n.s.	-,308**
Összesen	n.s.	n.s.	-,143*	n.s.	-,338**

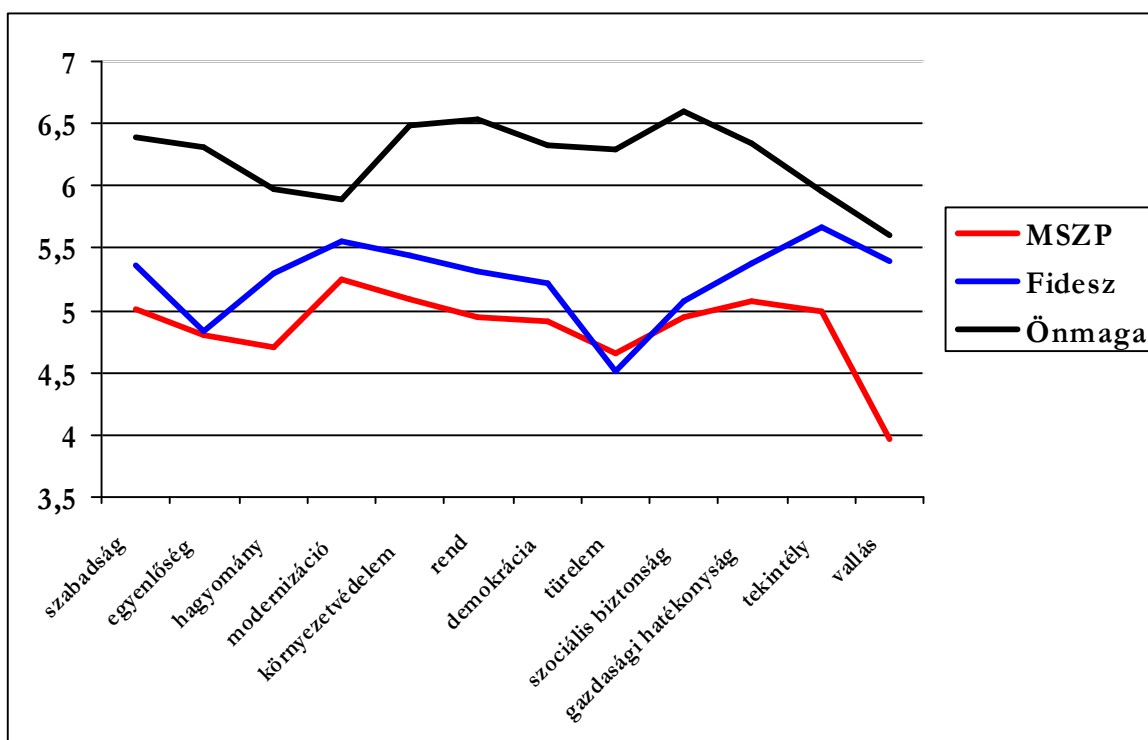
Általánosságban nincs együttjárás a Kay és Jost (2003) féle rendszerigazolás-mutató és az észlelt gyakoriság között, viszont **szituációként** markánsan megjelenik az erőteljes korreláció: különös tekintettel a **két végpontra**. Akik a különösen méltányos helyzetet tartják gyakorinak, azok inkább hajlanak a rendszerigazolásra és viszont, továbbá akik különösen igazságtalan helyzeteket tartják gyakorinak, azok kevésbé hajlamosak a rendszerigazolásra, és fordítva.

	Méltányos de egyenlőtlen	Egyenlő de méltánytalan	Egyik sem (kicsit igazságtalan)	Egyik sem (nagyon igazságtalan)	Összesen
Ő jár jobban	,388**	n.s.	-,394**	-,295**	n.s.
Kolléga jár jobban	,372**	n.s.	n.s.	-,292**	n.s.
Összesen	,380**	-,185*	-,272**	-,292**	n.s.

A validitás megállapítása szempontjából fontos adat, hogy a méltányosság és gyakoriság között egyéni szinten számolt „intrapersonális” korrelációs koefficiens és a rendszerigazolási skála között egyértelmű a kapcsolat ($r=.442$; $p<.01$).

4. Politikai pártállás az érzelmekkel átszínezett társadalmi nézetek tükrében: pártsztereotípiák és a kontraszelekció percepciójának párt-különbségei

Kérdés lehet, hogy a társadalmi elégedetlenségnek az ily módon – a tudatosság különböző szintjén – bemutatott magas szintje milyen viszonyban áll a kérdezettek politikai pártállásával, összefügg-e politikai ideológiájukkal és kormányzati-ellenzéki pozíciójukkal. A 2006-os országos választásokat közvetlenül megelőzően lebonyolított reprezentatív vizsgálat egy, a pártokat, mint politikai kategóriákat jellemző sztereotípiák vizsgálatának szentelt longitudinális kutatásnak volt láncszeme. E kutatássorozat mérhetővé tette és számszerűen demonstrálta azt a dinamikát, hogy a **kormányzati pozíció** az egyes pártok sztereotíp megítélésének értékelő tartalmát **elkoptatja, csökkenti**, míg **ellenzékben** az értékelés általános szintje fokozatosan **kedvezőbbé** válik. A kutatási hagyományoknak megfelelően az országos reprezentatív minta tagjai 12 érték nézőpontjából ítélték meg a parlamenti pozíciókért vetélkedő pártokat.

Válaszaik tömegéből kiolvasható, hogy a főbb politikai erők értékelésének általános szintje messze elmarad attól, amit a kérdezettek maguk képviselnek, saját nevükben kinyilvánítanak. Ez a különbség szembeszökő a kérdezettek által különösen fontosnak ítélt **szociális biztonság**, vagy a pártok körében különösen ritkán tapasztalt **tolerancia** tekintetében. A pártok értékprofilja különbözik egymástól, de összességében a konzervatív mezben megjelenő **Fidesz értékelése a kedvezőbb** (a különbség eltűnik az egyenlőség mérsékelt kultivációja tekintetében, és kis mértékben ellentétbe fordul a tolerancia szempontjából, mely a kérdezettek szerint az MSZP-nél is kevésbé jellemzi a Fideszt). A Fidesz tulajdonságprofiljában magasra emelkedik a tekintély tisztelete, az MSZP jellemzésében különösen mélyre süllyed a vallásosság értékelése.

A 2006. évi választások idején (ezeket egy hónappal megelőzően, 800 fős reprezentatív mintán) nyert adatok – a politikai fejlemények ismeretében - nem bizonyultak perdöntőnek. Egyfelől figyelemre és elemzésre érdemes eredményeket mutattak fel a társadalmi közgondolkodás alakulásáról, másfelől a tömeges szavazói magatartást kevésbé jól jósolták, mint a szavazati arányokat ígérő közvélemény-kutatások, melyek óvatosan semlegesbe hajlóan, de a részvételi arányok függvényében a kormánykoalíció választási győzelmére valamivel több esélyt láttak. A 2006. évi – az itt ismertetett formátumban szerzett – adataink viszont azt tükrözték, hogy a Fideszről, az általa megjelenített értékhierarchiáról globálisan kedvezőbb kép él a köztudatban, mint az MSZP-ről és pártpolitikai szövetségeséről.

A minta egészét tekintve az értékek odaítélések összevont indexe számottevő mértékben kedvezett a Fidesznek (5.29) az MSZP-hez képest (4.87) a hétfokú skálán. Az egyes értékek odaítélésének mértéke is ezt a tendenciát tükrözi, a legpozitívabb és a legnegatívabb megítélés a Fidesz esetében (a tekintélytisztelet és a türelem feszítávolsága) 5,65-4.50 volt, míg az MSZP esetében (a modernizálás és a hit eltérése) 5,27-3.97. A négy parlamenti párt értékenként megítélt sorában 12-ből 5 esetben a Fidesz áll egyértelműen az első helyen (a tekintélyen kívül a környezet védelme, a hit, a rend, a hagyomány vonatkozásában, mikor is mindig az MDF átlagos megítélése követi). Még 3 további esetben minimális mértékben, nem szignifikánsan, de megelőzi az MSZP-ét (a modernizálás, hatékonyság és a szociális biztonság értékei tekintetében is), amint erre fent érintettük: az „egyenlőség” az, amely mindkettő számára egyformán releváns, és a „türelem” egyiknek sem jellemzője, de e vonatkozásban a Fidesz megítélése az előnytelenebb. Mindebből kitetszik, hogy a Fidesz a

pártok és értékek mátrixában hangsúlyos helyet foglalt el 2006-ban, sok mutató szerint relatíve a legjobbat.

A négy évvel ezelőtti, a választás utáni helyzetéhez képest e párt értékelése összességében javult, az MSZP-é pedig – a kormányzati pozícióban immár mondhatni szokásosan – megkopott. Az **elmozdulások iránya és mértéke** mintha a kormányváltás magyar politikai rutinját követte volna. A 2006. évi választási eredmények ismeretében mindemellett különösen figyelemreméltó, hogy a kérdezettek nagy tömege számára személy szerint viszonylag (átlagosan a 6-os skálaértéken felül!) igényelt értékek közül több háttérbe szorult a Fidesz látni vélt profiljában. Ilyen a biztonság, demokrácia, egyenlőség és a türelem, ugyanakkor a jellegzetesnek tartott értékei közül relatíve kevésbé igényelték a kérdezettek a hit, a modernizálás és a tekintély motívumait. E párt a meghatározóan hozzá csatolt konzervatív értékek mellett az emberek szemében hordozza a modernizálás, a hatékonyság és a türelem hiányának – összességében talán radikális – ismérveit is. Ezek egyébként – valamivel halványabban – jellemzik az MSZP-ét is, de tartalmi szempontból kevésbé ellentmondásos, hasadt módon. Az adatokból kiolvasható, hogy a párthívek – amint ez várható is – saját pártjukat tüntetik fel kedvezőbb színben, és ez a tendencia különös erővel jellemzi a Fidesz-követőket. Ez a (2 tizedpontos) különbség magában nem elegendő az értékelés mintaátlagának, illetve a szavazati arányok ettől való elszakadásának magyarázatára. Feltehetjük, hogy a választói magatartást nem feltétlenül és egyedül a percipiált eszmei arculat, az értékprofil tartalma alakítja, hanem ezekhez járuló egyéb (például személyi rokonszenv és bizalom) motívumok is. Nem szólva arról, hogy a mi mintánk feléhez közelítő nagy számban nem vállalt fel egyértelmű pártállást, és meglehet, hogy a Fidesz radikalizmusa őket inkább eltávolította (esetleg akár a színvallástól is), mintsem hogy magával sodorta volna. A választói magatartás (egyéni szavazatok képében) nyilván nem közvetlenül következik a pártok értékeléssel átszőtt, értékekbe kapaszkodó megítéléséből, még ha ez utóbbi sokban hozzá is járul a szavazás megalapozásához és előrejelzéséhez.

A Kontraszelekciós Skálán is vizsgáltuk a társadalomkritikai beállítódás erejét. A kritikai fenntartások szintje általában magas, az egyes itemek elfogadásának, elutasításának a mértéke többnyire közel áll egymáshoz, három ponton mutatkozik a szóban forgó pártok hívei között markáns különbség. 2002-ben az első ilyen irányú mérés idején a szocialista szavazók voltak – ellenzéki pozícióban – a kritikusabbak. 2006-ban az eltérés három pontján – a most

ellenzékben lévő – Fidesz szavazók értenek inkább egyet a kontraszelekcióra utaló megállapításokkal.

Tétel	MSZP	Fidesz
Az ember azt hinné, hogy már nem lehet rosszabb, de mégis tovább süllyed a társadalom	4,40	5,18
A káosz csak egyre nő ebben az országban	4,28	5,20
Nincs igazságos verseny se a gazdaságban, se a politikában	5,28	5,67

Mindezen adatokkal összhangban van az a (nemzetközi összehasonlításban kétségtelenül szokatlan) összefüggés, miszerint nálunk a baloldali szavazók inkább, a jobboldali szavazók kevésbé hajlamosak mind a rendszerigazolásra, mind pedig az igaz világba vetett hitre. E ponton nehéz elvonatkoztatni attól a történeti tényről, hogy a rendszerváltás előtt olyan társadalmi-politikai berendezkedés állt fenn Magyarországon évtizedekig, amelynek személyi kontinuitását a magyar baloldal őrzi. A rendszerváltással bekövetkező eszmei-politikai kavalkádban ugyanakkor némi önkényességgel soroltak be emberek és csoportok különböző eszmei-politikai zászlók alá, a konzervativizmus indítékai és gondolati kapaszkodói is meglehetősen változatosak voltak és maradtak.

Változó (skálapontokkal)	Baloldali	Jobboldali	Nem szavazott	Sig.
Igazságos világba vetett hit (6)	3.498 ^a	3.312 ^{a,b}	3.179 ^b	p<,01
Rendszerigazolás (9)	4.520 ^a	3.760 ^b	3.799 ^b	p<,001

Az eltérő indexű átlagok között statisztikailag szignifikáns a különbség.

Mindebből kitűnik, hogy a vizsgálat – amely a társadalmi viszonyokkal való megelégedettség, a velük kapcsolatos optimista várakozás több nemzetközileg bevett mérőeszközét is validálta

– sokoldalú és árnyalt képet nyújtott a társadalmi elégedetlenség mértékéről, és ennek sajátos formájaként a kontraszelekció feltételezéséről és észleléséről. Magyarországon a konzervatívnak címkézett politikai beállítódás jár együtt a kisebb mérvű rendszerigazolással. Ez a politikai oldal fenntartásokkal él a társadalmi egyenlőtlenségekkel, és neokonzervatív gazdaságpolitikával szemben, viszont támogatja az elit változásának gondolatát, kiemeli a nemzeti érdekek fontosságát és a hagyományos vallásos értékeket. Az egymásra épülő vizsgálatok sorozatából adódó kettős kérdés, hogy a) vajon a magyar társadalom önmarcangoló kritikai beállítottságában nem bujkál-e, nincs-e jelen a nyugati demokráciák idealizálása, azaz rendszerigazolás egy magasabb szinten (mondhatni világrendszer-igazolás), és b) vajon mennyire általánosítható a közgondolkodásának ez az érzelmekkel színezett irányultsága az egész kelet, kelet-közép európai régióra.

Összefoglalóan tehát elmondhatjuk, a kutatás a társadalmi viszonyokra, kategóriákra, történeti változásokra vonatkozó – egyéni tartalmakban megjelenő, társadalmi mintázatot mutató – **nézetek** feltárására irányult, keresve ezek **érzelmi töltetét**, a bennük megjelenő közhangulatot, a személyes helyzettel, illetve a társadalmi közállapotokkal való megelégedettség összetevőit és mértékét. A rendszerváltó Magyarországon a megtapasztalt és látni vélt **elégedetlenség viszonylag nagymérvű**, és a kibontakozó markáns társadalmi egyenlőtlenségeknek – a szociálpszichológia nemzetközi szakirodalmában kimutatott – kognitív-affektív igazolása itt csak részleges és a kritikai közszellemhez képest erőtlen. A kiterjedt mintán zajló, és empirikus mérőeszközöket adaptáló és kifejlesztő kutatás érdemben hozzájárul a társadalmi feszültségek azonosításához a köztudatban, miközben a kognitív szociálpszichológia látókörébe vonja az érzelmek megélését, társadalmi percepcióját és szerepét.